

Степан МАКАРЧУК

НИЩЕННЯ НАСЕЛЕННЯ НА ВОЛИНІ В ЧАСИ ВІЙНИ (1941–1945)

Україна належить до тих країн світу, які в роки Другої світової війни зазнали найбільше людських втрат, плюндрувань міст і сіл, руйнування і знищення народного господарства. Досить сказати, що станом на 1 січня 1946 р. чисельність населення України була меншою від його чисельності 1 січня 1941 р. на 8,9 млн. осіб. У кожному куточку української землі палили міста і села, вбивали дітей і жінок, людей ловили в німецьке рабство, грабували, мордували, виганяли з рідних осель. І все ж, на тому загальному фоні всенародного страждання і поневірянь, крові і пожарищ волинський край ще виділяється багатьма своїми трагічними особливостями. Вони були викликані військово-політичним протиборством внутрії українського національного антирадянського й антинімецького руху, політично несумісними, антагоністичними цілями визвольних українського і польського рухів, підвіщеною концентрацією у північних лісистих районах Волині*, поряд з українськими і польськими, радянськими партізанськими силами і політичного підпілля. Хоч українське, польське і радянське підпілля та збройні формування виникли з метою боротьби проти німецького окупаційного режиму, їхні стратегічні цілі вже на очікуваному етапі після розгрому Німеччини ні в чому не співпадали: ОУН – Самостійників Державників – як провідна політична партія українського антинімецького руху декларувала мету створити на землях України, в тім і на Волині, Українську Самостійну Соборну Державу; польський еміграційний уряд в Лондоні, під політичним проводом якого розгорталася антинімецька боротьба польського підпілля і війська, без застережень виступав за післявоєнну Польщу в кордонах до 1 вересня 1939 р.; керівництво СРСР безумовно бачило Волинь після вигнання німців радянською. Антагонізм політичних і військових організацій свідомо і цілеспрямовано перекладався ними на народну масу, виливався в погроми сіл, колоній, хуторів, у масові розправи над невинними людьми, в тому числі далекими від політики.

Сучасному дослідникові, здається, неможливо відтворити в деталях масштаби жертв війни на Волині, більш-менш повно порахувати людські втрати краю за регіонами, національністю, статтю, віком, за обставинами загибелі. Так само важко порахувати, чиї "політичні руки" пролили більше, а чиї – менше крові мирного населення. Нема сумніву лише в одному: першоджерелом кривавого лиха українців, поляків, росіян, євреїв, чехів, білорусів та інших народів Європи був німецький фашизм, що розв'язав Другу світову війну, поставив за мету збройною силою підкорити собі світ, обґруntував вищість німецької нації над всіма іншими і її право ніщити інші народи, на практиці впровадив такі методи розправ над людьми, багато з яких взагалі до Другої світової війни ніким не застосовувалися.

На Волині німецький окупаційний режим здійснював майже поголовне фізичне винищенння єврейського населення. За офіційними даними, станом на 1939 р. у Волинському воєводстві проживало 205,5 тис. євреїв, що становило 9,9 % від загальної кількості населення¹. Масові страти євреїв проводилися літом–весні

* У статті висвітлюються події на території тієї частини історико-етнографічної Волині, яка від Ризького миру і до вересня 1939 р. перебувала у складі Польської держави.

¹ Rocznik Ziem Wschodnich. 1939. Warszawa, 1939. S. 11.

1942 р., продовжувались у 1943 р., а розпочалися зразу ж після приходу німців. Збереглися свідчення очевидців про те, з чого розпочалася німецька окупація у Ратному. Вдершись до містечка, німецькі солдати позганяли всіх мирних жителів на дорогу, на один бік поставили українців, на інший – євреїв, відібрали довільно 30 українців і 30 євреїв і оголосили, що вони будуть розстріляні. З боку українців знайшлася ”делегація” до німців, яка просила страту 30 місцевих мешканців замінити стратою 33 радянських військовополонених, які були у німців. ”Просьба була задоволена. Розстріляли полонених і євреїв”². Так само збереглося багато документів про розстріли та інші форми нищення євреїв в інших місцевостях краю. Наприклад, вже 1 серпня 1941 р. у містечку Олика в машинах з герметичними кузовами було задушено 720 євреїв; їх садили в машини нібито для перевезення на роботу³. В серпні 1941 р. розстріли старих, хворих та інвалідів, переважно єврейської національності, були проведені в Острозі⁴. В містах і містечках місцеві коменданти німецької жандармерії і поліції видавали накази, що зобов’язували євреїв носити на своєму одязі спеціальні відзнаки та суворо дотримуватися комендантської години. За будь-яке порушення німецького ”порядку” накази погрожували смертю. Так, у наказі комендатури містечка Мізоча від 22 липня 1941 р. говорилося: ”Наказую жидівському населенню від 14 років життя з 22 липня [19]41 р. носити на правій руці білі пов’язки з шестикутними синіми зірками і від 8 години вечора до 7 години ранку не виходити на вулицю [...] Всі особи без різниці національностей, які будуть допускати грабунки, напади чи саботаж іншого характеру будуть на місці розстріляні”. Наказувалося всім здати зброю, зазначалося, що ”за невиконання цього винні будуть розстріляні”⁵. Analogічні накази, що погрожували єреям та іншому цивільному населенню карою смерті за будь-які порушення ”порядку”, вже в липні–вересні 1941 р. були видані в містах і містечках всієї Волині.

Головним чином проти єврейського населення були спрямовані німецькі авіабомбардування багатьох містечок Волині, що проводилися наприкінці червня – на початку липня 1941 р., ще до вступу німецького війська. В результаті тих бомбардувань забудови міського типу багатьох перетворені в купи битих стін, каміння і цегли. Автор цих рядків пам’ятає, як в неділю 29 червня 1941 р. протягом якихось трьох–четирьох годин німецька авіація перетворила єврейський квартал райцентру Гоща в суцільні руйновища. Сотні єврейських родин раптово залишилися без даху над головою. Великі руйнування німецькою авіацією були завдані Сарнам, Радивилову, Млинову та іншим містам⁶. У тих містечках, де єреї були позбавлені житла в результаті бомбардувань, єврейські гетто творилися вже

² Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. Р-164 (Акти розслідування злочинів і нанесеної шкоди німецько-фашистськими загарбниками), оп. 3, спр. 13, арк. 7, 10, 12.

³ Там само. Спр. 10, арк. 3.

⁴ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р-288 (Акти комісії для розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів в Острозькому районі), оп. 1, спр. 4, арк. 1.

⁵ Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941–1945: Документи і матеріали. Львів, 1989. С. 18.

⁶ Книга пам’яті України: Рівненська область. Львів, 1994. С. 18.

від літа 1941 р. Проте в більшості поселень гетто були створені весною–літом 1942 р. Німецький комендант Олики Макс Туберан, захоплений у полон, повідомляв на допиті, що тут все єврейське населення спочатку було взяте на облік, а до гетто переведене в березні 1942 р. Після цього квартири єреїв були опечатані і вход до них заборонений під страхом смерті. Наприкінці липня 1942 р. єврейське населення з гетто було переведене в приміщення колишнього замку князя Радзивілла, а звідти системно партіями по 40–50 осіб направлялося на розстріл в урочище Кемпа. Попередньо, під час підвозу приречених до місця розстрілу, метрів за 100 від нього, єреїв роздягали наголо. Розстрілювали у заздалегідь підготовлених для цього ямах. Спочатку примушували всіх лягати один біля одного на дно ями вниз обличчям, потім стріляли в потилицю. На перший ряд розстріляних лягала, так само вниз обличчям, інша група єреїв, і знову лунали автоматні черги по потилицях. Так виростали штабеля розстріляних. Схожу картину масових страт єврейського населення малювали інші допитувані, а також численні свідки⁷.

У протоколі комісії для розслідування злочинів фашистів у Ковельському районі зазначалося про виявлення дев'яти великих ям з трупами розстріляних цивільних осіб (чоловіки, жінки, діти) та 64 ями менших розмірів із трупами червоноармійців. Стверджувалося, наприклад: "в ямі № 1, розмір якої 100 м довжини і 10 м ширини, 4–5 м глибини, встановлено [...] не менше 8 тисяч трупів дітей і жінок. Всі вони роздягнуті наголо. У трупів є проходи куль в потилицю і вихід куль близько переносиць"⁸. Комісії для розслідування не раз фіксували, що у багатьох трупів кульових ран не було.

Одним з місць, де чинилися особливо масові вбивства єреїв, був район вулиці Білої у місті Рівному. Встановлено, що там було страчено 32,5 тис. осіб⁹. Свідок Я. Карпан повідомляв: "німецькі кати приводили до місця розправи приречених, примушували їх копати яму, наказували роздягатися наголо і лягати в яму обличчям вниз. По лежачих гітлерівці стріляли з автоматів у потилицю. Потім на трупи розстріляних таким же чином клали другий шар людей та умертвляли їх, потім третій. А коли яма наповнювалася, вбитих обливали хлорним вапном і засипали землею"¹⁰. Аналогічну картину страт фіксували комісії для розслідування злочинів у багатьох інших районах. Так, у протоколі Костопільської комісії зазначалося: "трупи в могилах, без винятку, голі, чоловічої і жіночої статі. Покладені трупи штабелями, кульові рани в потилицю, жінки з малими дітьми на руках лежать обличчям вниз. В тих шести могилах було 4000 чоловік [...] всі [...] за національністю єреї"¹¹. Комісії констатували подібні факти стосовно всіх районів. Сумніву можна піддавати хіба що числа захоронених у тих ямах трупів, яких перераховувати, звичайно, не було можливості, та й кількість страчених не раз подавалася вже дуже заокруглено, як наприклад: в селі Сосонки, буля Рівного, страчено 17,5 тис. осіб, у кар'єрах біля села Видумки – 3 тис.¹², на старому римо-католицькому

⁷ ДАВО, ф. Р-164, оп. 3, спр. 10, арк. 1–8.

⁸ Там само. Спр. 6, арк. 3.

⁹ Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни... С. 32.

¹⁰ Там само. С. 31.

¹¹ ДАРО, ф. Р-287 (Акти комісії для розслідування... в Костопільському районі), оп. 1, спр. 3, арк. 20.

¹² Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни... С. 32.

кладовищі в Ковелі – близько 2 тис.¹³, в Олиці – всього загинуло 4,5 тис.¹⁴, в урочищі Горбки Колківського району над заздалегідь викопаними ямами розстріляно до двох тисяч мирного населення¹⁵, в Горохівському районі розстріляно німцями й українськими поліцаями 3 тис. євреїв¹⁶ і т. д. Не зовсім переконливими є також формулювання на зразок ”всього ж в м. Колки за час окупації загинуло населення близько 3272 осіб”¹⁷.

Наприкінці 1943 р. фашисти завершували винищення євреїв різними способами. З Устилузького району їх вивозили на аеродром у село П’ятиднє Володимирського району і там розстрілювали. У грудні 1943 р. частину євреїв з Устилузги було вивезено у Фалемицький ліс, що у Володимирському районі, там розстріляно, облито бензином і спалено¹⁸.

За зведеними офіційними даними, на території Рівненської області в 1944 р. було виявлено 21 поховання страчених мирних жителів, в яких виявлено 72 тис. трупів¹⁹.

Частина євреїв була депортована в табір смерті ”Майданек” та інші місця страт поза краєм.

По суті, німецький окупаційний режим на Волині, як і в інших областях України, здійснював лінію на тотальне фізичне знищення всього єврейського населення, і, як можна судити на основі документів, на Волині після звільнення її від фашистських окупантів залишалося не більше кількох тисяч місцевих євреїв. Окремим вдалося вирватись із гетто і переховатися в лісах аж до приходу Червоної Армії, були й такі, які опинилися в загонах УПА та радянських партизанів. Про подібні випадки збереглися свідчення архівних документів. Наприклад, Поліна Шапіро до червня 1942 р. проживала з сім'єю у Ратному, потім разом з чоловіком втекла до лісу, через якийсь час приєдналися до радянського партизанського загону ім. Куйбишева. Її ж сім'я – батько, мати, син, сестра з дитиною – була розстріляна німцями²⁰. Циско Наконечник склався у підваль замку Радзивілла в Олиці, де було єврейське гетто, а вночі йому вдалося втекти в ліс, в якому поневірявся до приходу Червоної Армії²¹. Єврей лікар Шая Варма у травні 1943 р. був забраний бандерівцями в загін УПА для лікування вояків у партизанському шпиталі, що знаходився в селі Вовчок Турійського району, від січня 1944 р. – в селі Старий Порицьк Іваничівського району, з березня того ж року – в загоні ”Голубенка” в районі села Божа Воля Вербського району та в інших місцевостях. Після серпня 1944 р. Шая Варма був скоплені радянськими каральними органами²². Деяку кількість євреїв переховали українські і польські

¹³ ДАВО, ф. Р-164, оп. 3, спр. 6, арк. 4 зв.

¹⁴ Там само. Спр. 10, арк. 4-4 зв.

¹⁵ Там само. Спр. 12, арк. 2.

¹⁶ Там само. Спр. 38, арк. 6.

¹⁷ Там само. Спр. 12, арк. 2 зв.

¹⁸ Там само. Спр. 11, арк. 4-4 зв.

¹⁹ Книга пам'яті України: Рівненська область. С. 22.

²⁰ ДАВО, ф. Р-164, спр. 13, арк. 7.

²¹ Там само. Оп. 3 с, спр. 10, арк. 2-2 зв.

²² Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади / Відповід. ред. Я. Лялька. Львів, 1993. Кн. 1. С. 414.

родини, наражаючи при цьому себе на смертельну небезпеку. Наприклад, у селі Копачівка Рожищенського району німецькі карателі вбили 15 осіб за те, що вони переховували євреїв²³.

Про незначну кількість місцевих євреїв, які до 1939 р. вважалися громадянами Другої Речі Посполитої, пережили німецьку окупацію і, відповідно до угоди 9 вересня 1944 р. між урядом УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення, могли зголосуватися на виїзд до Польщі, свідчить той факт, що таких у Рівненській області виявилось всього 574 особи²⁴. Зрозуміло, не всі місцеві євреї поспішли до Польщі, але враховуючи те, що вони знали радянську систему з 1939–1941 рр., їх мусило бути відносно немало.

Мабуть ще складніше визначити навіть приблизну кількість мирного українського, польського та населення інших національностей, знищеного фашистами. Розстріли та інші форми страт цього населення за кількістю страчених не були меншими від кількості знищених євреїв. Відмінним було тільки те, що вбивства неєвреїв кожного разу нібито виправдовувалися порушенням наказів окупаційної влади, зв'язками з радянськими партизанами, УПА чи Армії Крайової (АК), невиконанням різного роду поставок, ухилянням молоді від вербунку на примусові роботи в Німеччині. Найбільше кривавих пакифікацій каральні окупаційні структури проводили в місцях здійснення підпільниками чи партизанами тих чи інших антинімецьких акцій. Сьогодні, через 54–58 років після часу німецької окупації Волині, ще виразніше видно, наскільки антилюдським за своєю природою був німецький фашизм. Тому всі форми боротьби народу, підпільників, партизанів проти нього були виправданими.

Разом з тим сьогодні також боляче усвідомлювати, що антинімецькі антиокупаційні збройні групи і загони у своїх засобах боротьби з німцями так само були холодними, черствими у своєму ставленні до цінності людського життя. В десятках і сотнях випадків антинімецькі дії підпільників і партизанів, зокрема радянських, за міркою нанесення шкоди окупантам ніяк не були співставними з масштабами покарання цивільного населення німцями. Багато з тих партизанських дій увійшли до радянських пам'ятних видань як зразок геройчної боротьби проти окупантів. Символом жорстокості німецького окупаційного режиму ввійшло в історію велике поліське село Кортеліси Ратнівського району Волинської області. В офіційних радянських виданнях писали, що під час його покарання було вбито 2875 жителів, а село повністю спалене²⁵. Деякі інші джерела подавали числа вбитих 2800, 2500²⁶, понад 2000²⁷, а в довідці про це село, що зберігається у справі комісії для розслідування злочинів фашистів у Ратнівському районі, вказується, що до війни у Кортелісах проживало близько 1800 осіб, з яких німці стратили внаслідок розправи над селом 22 вересня 1942 р. 1783 особи²⁸. Можна допускати, що це останнє число є найближчим до дійсного, інші ж появилися під емоційним

²³ ДАВО, ф. Р-164, оп. 2, спр. 14, арк. 38.

²⁴ ДАРО, ф. Р-204 (Виконком Рівненської обласної ради), оп. 2, спр. 114, арк. 10.

²⁵ Вінок безсмертя: Книга–меморіал. Київ, 1988. С. 215.

²⁶ ДАВО, ф. Р-164, оп. 3, спр. 13, арк. 5, 12; оп. 2, спр. 17, арк. 1–62.

²⁷ Літопис нескореної України... Львів, 1997. Кн. 2. С. 12.

²⁸ ДАВО, ф. Р-164, оп. 2, спр. 13, арк. 1.

впливом. Приводом до розправи на мирними жителями став напад створеного в районі цього села радянським військовослужбовцем, інженером за фахом Борисом Михайлівським партизанського загону ім. Ворошилова на поліцейську дільницю. Партизани розгромили дільницю, захопили "два кулемети, кілька автоматів і гвинтівок". За свідченням заступника командира загону Миколи Вороновича, коли німці спробували відновити в селі поліцейську дільницю, партизани не допустили їх у село, але "згодом, коли окупанти кинули на село регулярні есесівські частини, трапилася лиха біда"²⁹.

Мабуть, не можна осуджувати партизанів за те, що вони не вступили в бій з явно переважаючим противником і не полягли в бою, але полягли мирні селяни.

Про причину розправи гітлерівців над населенням містечка Людвипіль (теперішня назва Соснове) в офіційному виданні повідомляється, що на початку лютого 1943 р. через район пройшло партизанське з'єднання Сидора Ковпака, яке розгромило "банду оунівців". У відповідь на це фашисти в березні того ж року "дошенту спалили Людвипіль". Ще до цього в Людвиполі та його околицях було знищено 1317 мирних громадян³⁰. 30 червня 1943 р. С. Ковпак прийшов до села Малин Острожецького району (нині Млинівського). "Партизани захопили 50 ц білої муки, 10 ц сиру" та й пішли. А 13 липня 1943 р. нагрянули німці. Почалася розправа над мирними людьми. Під вечір більшість чоловіків загнали в церкву, близько 80, переважно чехів, зачинили в школі, ще частину людей – в клуню Антона Воробея та до хліва Андрія Карп'юка. Довкола зачиненої на засуві церкви та інших приміщень наносили соломи, облили будівлі бензином, запалили, у вікна кидали гранати. Хто виривався з вогню, тих косили автоматними чергами. Керував акцією комендант Острожецької управи німець Фогель. Було страчено 482 мирних людей, серед них 120 дітей віком до 10 років³¹. Літом 1943 р. біля села Шайно (нині – Журавлине) партизани вбили двох німців. Коли ж з'явилось більше карателів з Ковеля, партизанів уже не було. Німці вбили 150 селян і спалили 208 дворів. У середині 1943 р. біля села Березичі "фашист йшов з Любешова на Залізницю й Лобну [...], вибух стався: партизани поклали міну на мосту через Стохід. Коня одного вбило, а фріца поранило". На село виступила група карателів. На щастя, селяни були попереджені й повтікали. Німці вбили шістьох і спалили 200 дворів. У Турійському районі партизани пошкодили залізничну колію від села Обеніжин до села Овадно. В помсту німці спалили в селі Бобли 159 дворів та вбили 39 осіб³². У селі Лісняки ввечері через вікно хтось убив старосту. Карателі спалили 44 двори та вбили 180 жителів³³. Влітку 1943 р. німці пограбували село Тростянець. Біля села Лички на них напали партизани і відібрали награбоване, повернули його людям. На місце подій прибув каральний загін, але партизани вже були далеко. Карателі вбили 59 селян і спалили 102 двори³⁴.

²⁹ Вінок безсмертя... С. 222–223.

³⁰ Там само. С. 406.

³¹ Вінок безсмертя... С. 400–403. Подаються також інші числа вбитих малинівців: 674 осіб (Там само. С. 392), 850 осіб (ДАРО, ф. Р-279 (Акти комісії для розслідування... в Острожецькому районі), оп. 1, спр. 1, арк. 3).

³² ДАВО, ф. Р-164, оп. 2, спр. 16, арк. 23.

³³ Вінок безсмертя... С. 276–277.

³⁴ Там само. С. 215–216, 247–250, 253–254, 264–265.

Подібних випадків було дуже багато. У зведеному списку комісії для розслідування злочинів фашистів у Волинській області, крім більших міст, наводився список 582 населених пунктів, які зазнали на собі дії карателів над мирним населенням. В 42 з них число вбитих мирних громадян перевищувало 100 осіб, в тім у 22 – більше 500. Ось назви кількох із цих поселень та числа вбитих: Любомль – 6264, Рожице – 6070, Олиця – 5500, Ратне – 5138, Торчин – 4039, Локачі – 3667, Любешів – 2930, Кортліси – 2800 (так у списку), Устилуг – 1847, Турійськ – 1540, Сенкевичівка – 1287, Маневичі – 1064, Опалин – 942, Іваничі – 819, Озерна – 820, Шацьк – 574, Вовнянка – 547, Киселін – 500³⁵. У списку нема міст Луцька, Ковеля, Володимира та деяких інших. За тим самим списком, у Турійському районі було вбито 3278 осіб, в Цуманському – 2936, в Устилузькому – 2535, в Шацькому – 1069. Зрозуміло, переважну частку винищеного населення містечок склали євреї.

Там, де районні комісії для розслідування злочинів фашистів поставилися до свого завдання більш відповідально, по свіжих слідах злочинів були складені повні списки вбитих євреїв із зазначенням їх віку. У Державному архіві Волинської області такі списки зберігаються для містечка Несухоїжі (480 імен і прізвищ)³⁶, для 15 вулиць Ковеля (667 імен і прізвищ)³⁷ та деяких інших. На жаль, такі списки є винятками.

Слід ще додатково зупинитися на засобах нищення людей, до яких вдавалися фашисти, втихомирюючи українські й польські села та містечка. Дуже часто з метою помсті за вбитих німців чи поліцай (українців, поляків чи інших) карателі оточували село на світанку, людей без розбору статі, віку зганяли у великі приміщення – церкву, школу, клуню, там їх зачиняли, а будівлі підпалювали. Хто намагався вирватись із палаючої будівлі, того розстрілювали.

Частими були випадки, коли оточене село, ще до вступу в нього карателів, піддавали нещадному бомбардуванню з літаків, а після цього тих, хто залишився серед живих, розстрілювали, спалювали, кидали в криниці і т. ін.

Один почерк, наприклад, мали акції в селах Острожецького району Городниця, Ярославичі, М'ятин, Чекно, що проводилися під керівництвом згаданого вже Фогеля. Село оточували, грабували, потім палили, людей стріляли чи палили у вогні живими³⁸. Широко практикувався розстріл маси людей за якісь вчинки проти німецького порядку з боку одиниць. Так, за спробу втечі з Рівненської тюрми кількох в'язнів 18 березня 1943 р. того ж дня було розстріляно всіх ув'язнених у тюрмі³⁹. Голова Острозької районної управи 3 вересня 1943 р. оголосив повідомлення, що за вбивство одного німецького урядника чи солдата "буде взято відповідно заподіяної шкоди певну кількість людей як закладників з найкращих громадян м. Острога, які будуть на місці розстріляні"⁴⁰.

Методом оточення села з наступними розправами над його мешканцями було

³⁵ ДАВО, ф. Р-164, оп. 2, спр. 17, арк. 1–62.

³⁶ Там само. Оп. 1, спр. 119, арк. 20–22.

³⁷ Там само. Оп. 3, спр. 6, арк. 8–9 зв.

³⁸ ДАРО, ф. Р-279, оп. 1, спр. 1, арк. 4–8.

³⁹ Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни... С. 31.

⁴⁰ Там само. С. 25.

спалене село Тараж Колківського району. Фашисти розстріляли в ньому близько 80 осіб. З поданих 30 прізвищ та імен розстріляних (В'ячеслав Крупинський, Флоріан Закревський, Едвард Борецький, Болеслав Адамович, Криштоф Барвінський та інші) видно, що акція була вчинена головним чином над польським населенням. Серед вбитих були діти 7, 10 і 12 років⁴¹.

У самих Колках кривавими акціями покарання керували начальник німецької управи району Барс, його помічник Георгне, начальник місцевої поліції Сачковський. Ще до літа 1942 р. за їхньою командою на урочищі Церковище було розстріляно 40 осіб, а від літа 1942 р. почалося масове винищення населення містечка. 2 листопада 1943 р., за показаннями свідків, містечко було оточене відділом гестапо і СС, а 5 літаків його бомбардували і палили. Після припинення бомбардування карателі стріляли людей незалежно від їхньої статі і віку, національності, живих кидали в палаючі будинки, у криниці, дітей кололи багнетами і просто розвивали їх голови об каміння. Тоді загинуло 240 осіб⁴².

Ще в грудні 1942 р. гестапо і поліція в кількості 150 осіб оточили польську колонію Обурки, що біля села Рудники, забрали майно, худобу, птицю, хліб, овочі, одяг, взуття, будинки спалили, а 48 їх жителів розстріляли. Тіла похоронили в одній ямі. У списку вбитих, що його склада в 1944 р. комісія для розслідування злочинів, подані 23 імені чоловічої статі і 25 імен жіночої, серед них – 20 дітей віком до 15 років⁴³.

6 жовтня 1943 р. 500 фашистів оточили село Старосілля Колківського району. 7 літаків піддавали село бомбардуванню. По закінченні ударів з повітря в село увірвалися карателі, розстрілювали людей, "деяких живими кидали в огонь. Вбили 117 осіб". У списку страчених всі імена і прізвища – українські: Гапончук, Оксенюк, Єфімець, Романюк, Зінчук, Снитюк і т. п.⁴⁴

Багато волинських сіл піддавалися жорстокому покаранню за відмову молоді їхати на примусові роботи до Німеччини. Важливо зауважити, що ця форма антифашистського опору була найвищою саме на Волині. Часто зігнані силою юнаки і дівчата того чи іншого села одного дня виїжджали на збірний пункт відправки до Німеччини, але вже на другий день поверталися додому і переходили на напівлегальне становище. На шляху до збірного пункту захоплених силою молодих людей перестрівали бандерівці чи радянські партизани, розброювали чи вбивали конвоїрів з числа німців чи поліцаяв, а "мобілізованих" повертали додому або ж вербували у свої загони. Зовсім не випадково сталося так, що число забраної на роботу до Німеччини молоді з Рівненської області становило всього 22272 осіб⁴⁵, що менше від кількості направленої в Німеччину молоді з будь-якої іншої області України*. Порівняно менше вивезли молоді в Німеччину також з

⁴¹ ДАВО, ф. Р-164, оп. 3, спр. 12, арк. 1-1 зв.

⁴² Там само. Арк. 5-5 зв.

⁴³ Там само. Арк. 20-21.

⁴⁴ Там само. Арк. 46.

⁴⁵ Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни... С. 3.

* Найбільшу кількість юнаків і дівчат було вивезено в Німеччину зі Сталінської (252,2 тис. осіб), Дніпропетровської (176,3 тис.), Полтавської (175 тис.), Запорізької (174,4 тис.), Львівської (разом з Дрогобицькою; 170 тис.), Київської (170 тис.) областей.

Миколаївської (26 тис. осіб) та Волинської (30 тис.) областей⁴⁶. Останнє число, однак, можливо також завищено. За оцінкою Волинського обласного статистичного управління, зробленою в червні 1945 р., з області до Німеччини було вивезено 19840 осіб⁴⁷.

Кривавих репресій фашистів у селах, з яких молодь ухилялася від виїзду на примусові роботи, було багато. Особливо жорстоким виявилося покарання 29 квітня 1943 р. українського села Молотків Лановецького району Тернопільської області. За розповіддю жительки села Демни Кучер, фашисти оточили село зранку, до села людей впускали, але не випускали, стріляли їх без причини. За розповіддю Уляни Рудюк, мужчин заганяли до кузні, а там і спалили живцем. Вбили, замордували, спалили живцем 617 жителів, спалили 255 дворів. Є розповідь про те, що сотня УПА, яка перебувала в той день неподалік від Молоткова, не виступила проти карателів під тим приводом, що то не був її терен⁴⁸.

Під тим же претекстом – за відмову молоді від виїзду до Німеччини, за несплату податків в тому ж Лановецькому районі 16 листопада 1943 р. було жорстоко пакифіковане село Осники. В ньому розстріляли і спалили живцем 187 осіб. Тесля Сопронюк пригадує, як катували підлітка, розбиваючи йому пальці молотком, а потім замученого розстріляли. На меморіальній дошці в центрі села про страшну трагедію минулого свідчить список закатованих: Бобошко Іван Андрійович, Борух Іларіон Іванович, Гірук Микола Данилович, Гірук Кузьма Хомович, Гіruk Лаврентій Филимонович... і так 187 імен⁴⁹.

Холодною жорстокістю відзначалися злочини гітлерівців, вчинені ними у прифронтових селах під час відступу. Як, наприклад, в селі Обенижі, де відступаючі німці вбили 63 селян та спалили 140 дворів (з усіх 220), в селі Туличів вбили 122 осіб та спалили 198 дворів (з усіх 232)⁵⁰.

Дуже великими були масштаби нищення німецькими фашистами військовополонених. На території Волинської області німці створили три великі табори військовополонених – у Володимири, Ковелі і Луцьку⁵¹. В Рівненській області табори та зони військовополонених були в 11 містах – в Рівному, Дубному, Острозі, Корці, Костополі та інших⁵². Умови утримання полонених не відповідали жодним вимогам. Їх вкрай погано харчували, взимку відсутнім був обігрів приміщень, там, де такі були, полонені не мали потрібного для зимової пори одягу, їх виснажували різного роду земляними та іншими роботами, режимом утримання, били, практично не надавали медичної допомоги. З цих причин у Володимирському таборі, де утримувався і був закатований відомий російський генерал, інженер Д. Карбишев, щоденно помирало по 200–250 осіб⁵³, а за час функціонування табору в ньому загинуло 25 тис. осіб; 12 тис. померли в Ковельському таборі,

⁴⁶ Коваль М. Борьба населения Украины против фашистского рабства. Киев, 1979. С. 25.

⁴⁷ ДАВО, ф. Р-6 (Волинське обласне статистичне управління), оп. 3, спр. 102, арк. 2.

⁴⁸ Вінок безсмертя... С. 535, 539–542.

⁴⁹ Там само. С. 535, 545–548.

⁵⁰ ДАВО, ф. Р-164, оп. 2, спр. 16, арк. 4–5.

⁵¹ Там само. Оп. 1, спр. 349, арк. 4.

⁵² Книга пам'яті України: Рівненська область. С. 21.

⁵³ Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. Київ, 1970. С. 36.

10580 – в Луцькому⁵⁴. Збереглися свідчення очевидців про умови перебування полонених в Острозькому таборі в урочищі Кидри. За числом утримуваних в ньому полонених табір був відносно невеликим. У ньому в колишніх казармах, розрахованих на 450–500 осіб, утримувалося 5–6 тис. полонених. Харчували 2 рази, даючи на добу по 150 гр. хліба, спеченого з різних сурогатів, 200 гр. супу з картопляного лушипиння, 200 гр. ячмінної кави. Полонені втрачали силу і здоров'я, але їх кожного дня о четвертій годині ранку піднімали, не гребуючи при тому биттям, на роботу. Хто під час роботи знемагав і падав, того били. Щоб таких не добивали, товариші вели їх під руки до казарми. Проте багато з них помирали до ранку. Коли ж полонений захворював у казармі, його через амбулаторію скеровували в лазарет, з якого ніхто ніколи не повертається. Засвідчено, що за час існування цього табору з 1941 – до початку 1944 р. в ньому загинуло 2653 особи⁵⁵.

Залишився опис, як доставляли військовополонених від залізничної станції Остріг (село Оженин), куди їх привозили з фронту, до казарм на Кидрах дорогою довжиною 13 км. Тих, хто як поранений чи хворий не міг іти, розстрілювали, але з метою обліку клали трупи на підводу і доставляли до місця призначення. Хворих же чи поранених везти підводами не вважали за потрібне⁵⁶. За оцінками обласних комісій для розслідування злочинів фашистів, в тaborах на території Волинської області померло чи було страчено 47690 осіб⁵⁷, на території Рівненської – 67996⁵⁸, хоч, щодо останнього в історіографію ввійшло також число 57996⁵⁹.

Страшними і трагічними виявилися наслідки польсько-українського військово-політичного протиборства на Волині. Повторимо: непримирений антагонізм, з одного боку, польського еміграційного уряду в Лондоні, його військової сили на Волині в особі 27-ї дивізії АК та місцевих загонів польської самооборони, з іншого – ОУН та її збройної опори УПА, яка до літа 1943 р. перетворилася в розгалужену структуру масової армії, випливав з діаметрально протилежніх політичних цілей польського і українського рухів на тому етапі. Поляки беззаперечніно прагнули відновити Польську державу в кордонах до 1 вересня 1939 р. і розглядали свою позицію як таку, що випливала з норм міжнародного права, а отже, і як справедливу. Зрозуміло, що при цьому вони не визнавали права українців на своє національне визволення і створення власної держави з включенням також у неї Волині і від самого початку вважали за необхідне рух українців у такому напрямі всіляко придушувати, так само, як це було в період Другої Речі Посполитої.

Під кутом зору новаги до норм міжнародного права, цінності обов'язку державного народу захищати свою державу, її цілість історик може зрозуміти польські цілі на Волині. Українці ж до 1939 р. на Волині, як і в Галичині, були бездержавним народом. Але вже задовго до Другої світової війни цей народ перестав бути аморфною етнографічною масою, як прагнули втесати в голови людей ідеологи на

⁵⁴ ДАВО, ф. Р-164, оп. 1, спр. 349, арк. 4.

⁵⁵ ДАРО, ф. Р-288, оп. 1, спр. 5, арк. 1 зв.–2.

⁵⁶ Там само. Арк. 2.

⁵⁷ ДАВО, ф. Р-164, оп. 1, спр. 349, арк. 4.

⁵⁸ Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни... С. 3.

⁵⁹ Муковський І. Ціна перемоги: військові втрати України // Відбудова держави. Київ, 1996. № 5. С. 46.

зразок Єндрея Гертиха та ін. У традиції української визвольної боротьби ХХ ст. була влада Української Народної Республіки на Волині в 1918–1919 рр., до ідеї якої нав'язував Максим Боровець ("Тарас Бульба") зі своєю Українською Повстанською Армією "Поліська Січ", була також розгромлена в 1919 р. Польщою Західно-Українська Народна Республіка, чим антипольський синдром у українському політичному житті не тільки не був ліквідований, а навпаки незмірно посилився. УВО з 1920 р., ОУН з 1929 р. неодмінно вже від свого виникнення були антипольськими. Історик, який поважає право народів на національне визволення, не має підстав осуджувати українську позицію, в тому числі позицію ОУН та УПА.

Єдине, чого навіть історик не може оцінювати без емоцій і розпачу, це засоби взаємної боротьби, до яких вдалися, вже починаючи від 1942 р. як поляки, так і українці. В тій боротьбі обидві сторони не раз до числа своїх противників включали мирних людей, вбивали їх, мордували, спалювали живцем, кидали в криниці. Свідчень про це залишилося чимало. Насамперед, це акти сільських, районних і обласних комісій для розслідування злочинів німецьких фашистів, які в 1944 р. складалися по свіжих слідах подій 1941–1944 рр. і містили матеріали про кількість і масштаби тих злочинів. За інформаційні джерела для актив виступали знання місцевих жителів відповідних поселень, результати експлуатації в місцях масових захоронень, протоколи слідчих допитів затриманих злочинців, свідчення окремих потерпілих, які дивом врятувалися. На жаль, не у всіх поселеннях і районах однаково відповідально підходили до розслідування злочинів і складання актів. У ряді районів комісій, відповідно до вимог вищих урядових інстанцій, насамперед концентрували свою увагу на "матеріальному ущербі", іноді обліковуючи навіть число курей, пограбованих німцями, не подаючи при цьому відомостей про ліодські втрати. Дуже багато комісій подавали списки жителів, які загинули в поселенні "від рук німецьких фашистів і їх пособників", не диференціюючи жертв за національністю і не показуючи, за яких обставин, від чиїх рук загинули. Такого змісту акти залишили після себе, наприклад, комісії багатьох сіл Рівненської області – Здолбунівського (ДАРО, ф. 303, оп. 1, спр. 2), Олександрійського (ДАРО, ф. 304, оп. 1, спр. 3), Острожецького (ДАРО, ф. Р-289, оп. 1, спр. 2, 3), Острозького (ДАРО, ф. Р-288, оп. 1, спр. 1–10), Мізоцького (ДАРО, ф. Р-289, оп. 1, спр. 3), Костопільського (ДАРО, ф. Р-287, оп. 1, спр. 3) та інших районів. Так само дуже скрупими є відомості в актах про загиблих мирних жителів у селах і районах Волинської області. Так, подається повний список (66 осіб) в селі Хорлуні Оликського району, але в ньому є лише прізвища, імена та по-батькові страчених, а також роки їх народження; у цьому списку перелічено 20 дітей до 12 років⁶⁰. Аналогічним за відомостями є список стосовно села Моцаниця того ж району: прізвища, імена та по-батькові 52 страчених, у тому числі віком до 12 років – 14, до 18 – 18 осіб і т. д.⁶¹ В інших списках подані прізвища, імена та по-батькові, а також методи страти. Наприклад, по сільраді Ворочин Устилузького району в списку загиблих подано імена 49 осіб із зазначенням напроти 21 імені – застрілений, напроти трьох – кинутий в колодязь, ще напроти трьох – спалений

⁶⁰ ДАВО, ф. Р-164, оп. 3, спр. 10, арк: 7–8.

⁶¹ Там само. Арк. 16–16 зв.

та напроти трьох – не відомо як вбитий⁶². У списку по сільраді Селиська того ж району напроти прізвищ та імен страчених подані вже інші відомості: національність (всі українці) та спосіб страти: замордований, пропав без вісті. По сільраді Турівка відомості ще скромніші: крім прізвищ та імен, зазначено національність – 44 українці та 3 поляки⁶³.

Найбільш повні дані про те, від чиєх рук загинули ті чи інші мирні жителі, подані в актах із сільрад Турійського району, з більшою увагою зазначається національність вбитих з Маневицького, Старовижівського, Рожищенського та деяких інших районів. Отже, матеріали комісії є відносно багатим джерельним матеріалом у розумінні його ілюстративного значення. Але вони є зовсім недостатніми для того, щоб на їх основі подавати ймовірну статистику мирного українського і польського населення чи статистику винних у тих стратах.

Не є достатніми для визначення ймовірних чисел загиблих від польсько-українського протиборства і мемуарні джерела, на основі яких, наприклад, у 1990 р. Юзеф Туровський та Владислав Семашко підготували "календаріум" нападів "українських націоналістів" на польські поселення і садиби на Волині від вересня 1939 р. до липня 1945 р.⁶⁴ Як відомо, інформація мемуарних джерел надмірно суб'єктивизована їх творцями, неточна, а особливо у спогадах, що писалися через багато років після описуваних подій. Не мало злочинів над польським населенням записані в цьому виданні на рахунок "українських націоналістів" і тоді, коли їх робили "німці з українською поліцією", "гестапо й українська поліція", німці за доносом українців і т. ін.⁶⁵ Українську поліцію в час німецької окупації слід кваліфікувати насамперед як звичайних німецьких прислужників, не раз з числа маргінальних соціальних груп, а не з українських націоналістів. Очевидно, так слід дивитися і на польську поліцію при німцях. Окремі злочини, що були вчинені німецькими карателями, у зазначеному виданні без застережень поставлені у провину "українським націоналістам", як, наприклад, вбивство 25 польських родин (блізько 100 осіб) у Молоткові Лановецького району. Каравальна акція у переважно українському селі, в якому також проживали поляки, була вчинена німцями 29 квітня 1943 р. Як свідчить запис у сільському музеї Молоткова, акція була здійснена під командою гауптмана Ганса Ферстера. Всього тоді в селі було вбито, спалено, замордовано 617 жителів, переважну масу яких складали українці. І якщо ї були з німцями якісь поліцай-українці, акцію аж ніяк не можна ставити у провину "українським націоналістам"⁶⁶.

Календаріум "Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich..." на основі розповідей подає дуже багато подробиць про те, якими жорстокими були способи вбивства людей: розстріли і повішання, рубання сокирами і заколювання багнетами, спалювання живцем і кидання людей до криниць. У способах нищення людей українські озброєні загони і бойовки, рівно ж, як і польські, не дуже різнилися від німців. І

⁶² Там само. Спр. 11, арк. 12.

⁶³ Там само. Арк. 16–16 зв.

⁶⁴ Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu. 1939–1945 / Oprac. J. Turowski i W. Siemaszko. Warszawa, 1990. 181 s.

⁶⁵ Ibid. S. 44, 49, 76, 148.

⁶⁶ Вінок безсмертя... С. 535, 539–545.

в тому одна із сторін трагедії війни взагалі.

Проте, хоч календаріум весь присвячений саме показу того, скільки і якими були "zbrodnie nacjonalistów ukraińskich", його укладачі в ряді випадків подають відомості про те, як українські люди не схвалювали таких методів боротьби з поляками, не раз самі помирали, ховаючи поляків, і навіть ставали на їх захист проти українських озброєних груп. Дочки знаного в околиці українця попередили поляків села Білозірка про загрозу і поплатилися за те своїм життям; вчитель Олійник з Деражного закликав до згоди з поляками і теж був за те страчений; українці допомагали пораненим полякам – українка Музика допомагала врятуватися польській дівчині Аполонії, а господар в Лучиці Турійської гміни Семен Герасим з сокирою в руках став на захист польської п'ятирічної родини Денисів⁶⁷.

"Календаріум" подає близько 900 випадків вбивства груп чи окремих осіб польської національності. Але автори допускають, що повний список місцевостей Волині, в яких були вчинені акти вбивства поляків, становить щонайменше 2 тис. найменувань. У результаті, за оцінками згаданих авторів, загинуло 60–70 тис. польського населення краю, або близько 20 % його загальної чисельності. Вони подають також числа вбитих в окремих колишніх повітах: в Луцькому – 11300, у Володимирському – 8000, Рівненському – 7400, Ковельському – 7300, Костопільському – 7000 осіб; від 6800 до 3600 осіб були вбиті в Дубнівському, Сарненському, Кременецькому, Городівському та Здолбунівському повітах, в Любомльському – 1900 осіб⁶⁸. Ці числа, звичайно, виведені на основі припущення, їх важко уточнити хоч би через те, що у виданні замість певних чисел вбитих часто йдеється про "більшість мешканців колонії", "частину жителів села", "мешканців всього поселення" і т. д. За часом погроми розгорталися в повітах не однаково. Масовими вони стали найраніше на території Луцького повіту, від початку 1943 р. – також у Костопільському, Кременецькому повітах, а від весни 1943 р. – охопили весь край.

Цей прикрай рахунок, який висувають українському національному рухові на Волині в 1939–1945 рр. польські мемуаристи та історики, не узгоджується з деякими даними про кількість польського населення на Волині в 1939, 1941 та 1944 рр. На жаль, українські історики вивчали це питання мало. Публіцисти ж посилалися на польських дослідників Чеслава Мадайчика, Едварда Пруса та ін. Василь Євтушенко повторював за Ч. Мадайчиком, що унівірзитети знищили майже 40 тис. поляків⁶⁹. Московське видання документів про Організацію Українських Націоналістів⁷⁰ надмірно заполітизоване і вже від вступної статті спрямоване на "викриття ворожої суті" українського буржуазного націоналізму. Відомості про боротьбу ОУН і УПА на Волині проти поляків в ньому дуже фрагментарні і навіть сумнівні. Наприклад, сказано, що один з керівників УПА Ю. Стельмащук ніби засвідчив на допиті, що 29–30 серпня 1943 р. його загін у кількасот бойців

⁶⁷ Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich... S. 51, 60, 79, 80, 129.

⁶⁸ Ibid. S. 158.

⁶⁹ Євтушенко В. Бандеровщина // Слава Родини (газета Прикарпатского военного округа). Львов, 1990. 17 марта.

⁷⁰ Обвиняет земля. Организация украинских националистов: Документы и материалы. Москва, 1991.

на території Ковельського, Любомльського і Турійського районів "вирізав" все польське населення, спалив господарства; всього загін нібито вбив тоді 15 тис. поляків⁷¹.

Як польські, так і українські опубліковані джерела і матеріали, по суті, зовсім не повідомляють про нищення українського мирного населення на Волині польськими озброєними загонами. Фрагментарними є відомості про українсько-польське протиборство також і у виданнях, підготовлених в умовах незалежної України, упорядниками яких є українські націоналісти, в позитивному розумінні цього визначення. Голова Волинського обласного братства вояків УПА М. Семенюк у своєму інтерв'ю газеті "Радянська Волинь" в 1991 р. згадував, що "акції проти поляків – це чи не найжахливіше в історії національного руху явище, якого не можна було допуститись, але, як за тих умов, не могло не трапитись". Він згадував про поляків, які служили в німецькій поліції: "допомагали вони окупантам в акціях проти українського населення. Та й 27 Волинська дивізія АК під командуванням Оліvi, що діяла на Волині, теж вдавалася до цих акцій"⁷². "Полякам йшлося головне про те, – продовжує М. Семенюк, – щоб будь яким чином довести своє право на володіння західноукраїнськими землями, а відтак треба було придушити український рух. І невинну кров першими пролили польські націоналісти. Українське село Красний Сад, наприклад, було вирізане ними у велиcodнію п'ятницю чи суботу 1943 р., тобто задовго до відомої дати на Петра і Павла [...] От і увійшло в дію правило тих жорстоких часів, кров за кров, насилля на насилля"⁷³.

У цьому ж виданні є й інші документи, в яких бандерівці пояснюють чому вони проводили свої акції проти поляків. Один з керівників структури СБ УПА Василь Макар ("Сіроманець", "Безрідний") 2 серпня 1943 р. в листі з Волині до свого брата в Карпатах повідомляв: "СД уживає до своєї нищівної акції ляхів. У відповідь ми нищимо їх безпощадно. На Волині і Поліссі позносили ми всі штатгутти (так називають фільварки), ляхів і німаків вибили, реманент живий і мертвий забрали, а забудування попалили"⁷⁴.

Цих свідчень, звичайно, зовсім недостатньо для того, щоб покладати вину за початок українсько-польської різni на поляків. Але натяк знаходимо на це навіть в такого українофоба, як Е. Прус, коли він пояснює одну з причин від'їзду зі Львова на Волинь з метою участі у партизанському русі одного з провідних військовиків у керівництві краївого проводу ОУН Василя Сидора ("Шелеста") – ту, що у Львові він був дуже добре відомий контррозвідці АК і міг наразитись на евентуальну ліквідацію з боку поляків. Той же Е. Прус подає, що перше масове мордування польського населення сталося 13 листопада 1942 р. у селі Оборки, але він же зазначає, що "зброні" здійснили коменданти українських шутцманів. Наступним "великим злочином українських націоналістів" було нищення польського села Поросле, але воно відбувалося під керівництвом німецького оберлейтенанта Фішера⁷⁵. Звичайно ж, вина за ці останні злочини лягає головним чином на

⁷¹ Там же. С. 19

⁷² Літопис нескореної України... Кн. 1. С. 380.

⁷³ Там само. С. 380–381.

⁷⁴ Там само. С. 409.

⁷⁵ Prus E. Atamania UPA: Tragedia kresów. Warszawa, 1988. S. 33–34, 170–172.

німецьку окупаційну владу.

В архівах зберігаються численні документи про масові вбивства українців поляками і про польську поліцію на службі у німців. У Ковелі жорстокістю прославився "поляк Едік – кат цивільного табору"⁷⁶, в Устилузі підручними начальника німецької жандармерії Гака служили начальник польської поліції Головінський та комендант загону польської самооборони Станіслав Бурак⁷⁷. Наведемо також в тому ж плані деякі скупі за інформацією висновки сільських комісій для розслідування злочинів "німецьких окупантів та їх пособників", зроблені у 1944 р. в ряді районів Волинської області: на території Ново-Двірської сільради Турійського району за час окупації було вбито 27 мирних жителів, з них німцями – 8, "польськими націоналістами" – 18, крім того від бомбардувань загинуло 7 осіб⁷⁸, в Озернянській сільраді загинуло 54 мирних жителі, з них вбито німцями 2, вбито і замучено "польськими націоналістами" 52 особи; в Пересонницькій сільраді загинуло 12 осіб – всі від рук "польських націоналістів", серед них 10 були "замучені"; в Моковинській сільраді загинуло 43 особи, з них 25 замучені чи вбиті "польською бандою", а 18 – "бандою УПА"; на території Свинаринської сільради загинуло 46 осіб, з яких 36 вбито і 8 замучено "польськими націоналістами", двоє замучені німецькими окупантами; на території Вербичненської сільради загинуло 18 осіб, з них 13 вбито і двох кинуто в колодязь "польською бандою", трох вбито німцями; на території Бобольської сільради загинуло 37, з яких 30 осіб замучено чи вбито "польськими націоналістами"; у сільраді Купичів з 30 осіб 26 розстріляні "польськими націоналістами", 3 – "бандою УПА", один – німцями; у сільраді Ревушки з 10 вбитих на совісті "польської банди" було 9, німців – один; у Тагачинській сільраді з 45 вбитих від рук "польської банди" загинуло 26, від рук німців – 19; у сільраді Янув-Каролінка всі 23 людські жертви – то вбиті "польською бандою", серед них 7 жінок і хлопчик 1938 р. народження; з 14 вбитих у Клюській сільраді 9 стратили німці, 5 замучили "польські націоналісти"; в Нирській сільраді 15 осіб загинули від рук "польських націоналістів", 6 – від рук "бандою УПА", імена останніх – польські; в Осміголовицькій сільраді страчено 12 осіб, з них один – німцями, 5 – поляками, 6 – "бандою УПА"; в Задібській сільраді з 22 вбитих 20 були закатовані поляками, проти прізвищ примітки: "замучений", "зарубаний", "задушений", "спалений"; в Ловищенській сільраді всіх 11 осіб вбила "польська банда"; в селі Куличів "бандою польських націоналістів" було вбито 48 осіб, спалено 48 будинків; у селі Тагочин у 1943 р. "бандою польських націоналістів" було страчено 41 особу; в селі Озеряни "під час сутичок польських і українських буржуазних націоналістів" було спалено 210 дворів і загинуло 820 осіб і т. д.⁷⁹

Проте такі дані можуть розглядатися лише як ілюстративні, бо комісії з інших районів, поза Турійським, не так часто зазначали, від чиїх рук гинули люди. В деяких актах комісій Рожищенського району⁸⁰ читаємо про значні кількості людей,

⁷⁶ ДАВО, ф. Р-164, оп. 3, спр. 6, арк. 4.

⁷⁷ Там само. Спр. 11, арк. 3.

⁷⁸ Там само. Спр. 38, арк. 25.

⁷⁹ Там само. Спр. 6, арк. 27, 29, 33–34, 84–84 зв., 89–89 зв., 93–93 зв., 96–96 зв., 98, 100, 102, 104, 106, 107; оп. 2, спр. 16, арк. 2–32.

⁸⁰ Там само. Оп. 2, спр. 14, арк. 2–51.

вбитих "польськими націоналістами", "польською бандою", зокрема, в селах Луків (22 особи), Крижівка (11 осіб), Вічині (52 особи), Вишенська (14 осіб), Рудка Козинська (16 осіб), Сокіл (14 осіб), Квітневе (Баб'є, 8 осіб), Тристень (7 осіб), Малинівка (11 осіб), Мар'янівка (5 осіб), Кременець (11 осіб) та інші. Там само зазначаються загиблі від рук "банд УПА" поляки в колоніях Адамівка-Острів і Мар'янівка (обидві колонії були спалені "бандою УПА", число людських втрат не подається), селах Малинівка (одного поляка вбито), Мар'янівка (один поляк), Ворончин (11 осіб). Є в актах з цього району і такі дані: в селі Іванівка бандерівцями "вбито 8 осіб за те, що вони були євреї"; в селі Ольгопівка у квітні 1942 р. вбито бандерівцями 62 особи за "переховування наших партизанів"⁸¹.

В актах комісії Маневицького району є інформація про спалені польські колонії і хутори із зазначенням кількості людей, що проживали в них до погромів, та кількості вбитих внаслідок погромів, але не вказується, чи то робили німці, чи бандерівці: на хуторі Замогила Симненська з 17 жителів було вбито 17, у колонії Майдан Комарівський – з 30 – 30, у колонії Обурки – з 41 – 41, у колонії Тараж – з 102 – один, у колонії Голодниця – з 108 – нікого, хоч саму колонію спалено, у колонії Нешестя – з 66 – 30, у колонії Залізниця – з 32 – нікого, у колонії Діброві – з 84 – 4 і т. д.⁸²

Аналогічні дані містяться в актах комісії Любомльського району, при чому в них майже кожного разу вказується, хто піддавав нищенню окремі поселення. Згідно з ними в селі Замостечі з 250 жителів "польська банда вбила" 48, в колонії Чмикоській "банда УПА" із 150 жителів вбила 100, на хуторі Бовтуни з 68 мешканців поляки вбили 7, у селі Бабаці з 230 жителів поляки вбили 48, у колонії Гряза "банда УПА" з 265 осіб вбила 55, у колонії Підлуга з 80 осіб було вбито 52, у селі Штунь з 1650 мешканців "польська банда" вбила 92, у селі Кути з 400 мешканців бандерівці вбили 135, у селі Запілля з 1170 мешканців поляки вбили 83 осіб, у селі Рівному з 2130 вони ж вбили 68 осіб, у селі Ягодин Новий бандерівці з 1250 осіб вбили 103 і т. д.⁸³

У багатьох актах колоній подаються списки жертв за національністю, але не зазначено, від чиїх рук вони понесли смерть; часто написано "розстріляно людей німецькими загарбниками та їх пособниками". Такі формулювання часті в "актах" Порицького, Ковельського та деяких інших районів. Щодо села Колодяжне подано список 52 осіб, які загинули в роки окупації, за прізвищами, всі вони – українці: Савчук, Кушнерук, Турчин, Поліщук, Ващук, Кіндрір та ін.⁸⁴

Оскільки в актах комісій рідко подається інформація про національність страчених, то неможливо вивести навіть приблизні числа загиблого українського населення за наслідками польсько-української боротьби. Якщо б припустити, що жертви українців у всіх районах відносно до всіх вбитих були такими, як в зазначених районах, то можна було б думати, що вони були не меншими від польських.

Не слід забувати, що з різних причин велику кількість українців вбивали і самі бандерівці, їхня служба безпеки (СБ) за допомогу чи переховування радянських

⁸¹ Там само. Спр. 12, арк. 1–2.

⁸² Там само.

⁸³ Там само. Спр. 11, арк. 2–8.

⁸⁴ Там само. Оп. 1, спр. 119, арк. 6.

партизанів і підпільників та поляків, так само за послух німцям, за те, що хтось із членів сім'ї був радянським активістом чи служив у німців, що син відмовлявся від служби в УПА і т. д.⁸⁵

Немалими були людські жертви, викликані внутрішньоукраїнською боротьбою між бандерівцями і мельниківцями, бандерівцями і бульбівцями⁸⁶. З документів видно, що в бандерівському русі, поряд із загальними політичними підходами до національних меншин, до масової виховної роботи серед цивільного українського населення, мали місце дії, викликані за волею командирів тих чи інших локальних підрозділів УПА. В одному з документів, що мав назуви "Правила польової жандармерії УПА", прийнятому 1 січня 1944 р. і підписаному "командиром групи УПА" Саблюком, смертю наказувалося карати за дезертирство, за розголослення військової таємниці, за втрату зброї, за розкладницьку роботу й поширення паніки, за крадіжку, за свідоме заподіювання шкоди населенню, за надмірне вживання алкоголю, за невиконання наказів. Якщо цивільна особа зробила якийсь злочин проти іншої особи, то її слід було примусити винагородити невинного (оббріханого) грошима чи сільгосппродуктами, а у випадку невиконання такого припису – карати смертю⁸⁷.

Такі чи аналогічні "правила" підтримання правопорядку з боку структур УПА стали широко застосовуватись особливо після вигнання німців і повернення радянської влади. Дуже поширеним, майже нормою, у практиці бандерівської СБ було покарання не тільки тих, хто здійснив якусь провину, але і їхніх сімей. Згаданий уже голова братства вояків УПА Волинської області М. Семенюк, оповідаючи про одну одерадівську дівчину-зв'язкову, яка передала відомості про бандерівців радянським органам, додав, що "СБ скарала зрадницю, а чи навіть і всю сім'ю"⁸⁸. З іншого боку набрало нових жахливих обертів нищення мирного українського населення радянськими каральними органами – і то не тільки з огляду на обставини боротьби між загонами УПА і радянськими органами та військовими частинами і підрозділами, але й за прямими вказівками вищих партійних, державних і військових керівників. Радянське керівництво кинуло на боротьбу з українським націоналістичним підпіллям великі збройні формування, спочатку колишні партизанські з'єднання і частини. Уже в березні 1944 р., коли ще через Волинь проходив радянсько-німецький фронт, проти українського підпілля Рівненської та Житомирської областей, північних районів Тернопільської та Кам'янець-Подільської областей були направлені радянські партизанські з'єднання і загони Степана Олексенка, Антона Одухи, Олексія Федорова та інші чисельністю 8 тис. бійців. Заступник Народного Комісара внутрішніх справ УРСР Тимофій Строкач у листі до першого секретаря ЦК КП(б)У Микити Хрущова повідомляв, що ці сили в разі необхідності можна збільшити до 12–15 тис.⁸⁹ Тоді ж М. Хрущов дав вказівку

⁸⁵ Там само. Оп. 2, спр. 14, арк. 32, 40, 49, 51.

⁸⁶ Літопис нескореної України... Кн. 2. С. 18; Кирічук Ю. Тарас Бульба-Боровець: його друзі й вороги. Львів, 1997. С. 62–63.

⁸⁷ Літопис нескореної України... Кн. 2. С. 121.

⁸⁸ Там само. С. 380.

⁸⁹ Там само. С. 23.

передати в розпорядження НКВС України дивізію Петра Вершигори⁹⁰. Наступ на загони УПА й українське підпілля набрав тотального характеру. Найчастіше згони УПА оточувалися переважаючими силами Червоної Армії і розгромлювались. Такими були оточення загону "УПА-Південь" у Гурбенських лісах на Рівненщині 23–24 квітня 1944 р.; як наслідок – 60 повстанців загинуло, 100 були поранено, 200 потрапили в полон і були закатовані, але шість куренів на чолі з Миколою Свистуном вирвалися з оточення. За донесенням Василя Бегми, першого секретаря Рівненського обкуму КП(б)У, у квітні–травні 1944 р. була оточена й розгромлена південна група УПА під командуванням "Енея", 2122 бандерівці загинули, 2301 захоплено в полон⁹¹.

15 листопада 1944 р. М. Хрушев звернувся до Йосифа Сталіна з пропозицією створити в західних областях при управліннях НКВС спеціальні трійки у складі секретаря обкуму, начальника управління НКВС і обласного прокурора та надати їм право "застосовувати до винних вищу міру покарання – розстріл з виконанням вироку негайно"⁹². Далі український вождь рекомендував "для залякування бандитів [...], засуджених до знищення не розстрілювати, а вішати. Суди необхідно провадити відкрито із заоченням місцевого населення. Результати (діяльності – С. М.) судів у пресі не висвітлювати"⁹³.

Пропозиції М. Хрушцова були схвалені Й. Сталіним і неухильно проводилися в життя. При цьому стріляли, вішали не тільки вояків УПА чи підпільніків, а тисячі й тисячі підозрілих. У донесенні Лаврентія Берії від 12 грудня 1944 р. до Державного Комітету Оборони, Ради Народних Комісарів СРСР, ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У повідомлялося, що "за весь час операцій проти "оунівських банд" (лютий–листопад 1944 р.) було вбито 50925 і захоплено живими 42984 бандитів"⁹⁴. Війна з оунівським підпіллям велася в краї жорстокими методами. Навіть секретар Рівненського обкуму партії В. Бегма звертав увагу на це М. Хрушцова, наводячи приклад, як війська НКВС розгромлювали "банду Апостола" в Тучинському районі, коли "підрозділ майора Погодіна вбив 25 чоловік і нікого не взяв живим. Попався один ранений бандит і, замість допиту, його прикладом по голові ударив один лейтенант і убив"⁹⁵.

Проте, як видно з документів, М. Хрушев не раз сам був ініціатором застосування найсуровіших розправ. Під час наради секретарів райкомів, начальників НКДБ та НКВС 10 січня 1945 р., що проходила у Львові, М. Хрушев, вказавши, що за вбивство одного голови сільради арештовано 9 осіб, які нібито визнали свою вину, запитав: "Ну і що ж зробили? Якщо призналися, їх треба судити, хоч би тих 9 чоловік повісили, то й інші страшились би. От християни, вам тільки баптистами бути"⁹⁶. На пояснення начальника Львівського обласного управління НКВС, що управління займається слідством, М. Хрушев реагував: "Ви усвідомте, що за одну

⁹⁰ Там само. С. 24.

⁹¹ Там само. С. 25.

⁹² Там само. С. 28–29.

⁹³ Там само. С. 29.

⁹⁴ Там само. С. 28.

⁹⁵ Там само. С. 31.

⁹⁶ Там само. С. 215.

нашу людину необхідно нищити 10⁹⁷. Правда, коли секретар Жовківського райкому партії Бичков порадив М. Хрущову, що "бандитів не треба брати в полон, а вбивати", М. Хрущов все ж зробив застереження: "Будь-ласка, вбивайте їх в ямах, в лісах, але коли він здається в полон, не чіпайте"⁹⁸. Таким же жорстоким видавав себе М. Хрущов на нараді секретарів обкомів партії та начальників МДБ західних областей, яка проводилася 23 квітня 1947 р. у Львові. "Зараз ніяка атомна бомба не допоможе, якщо не візьмемося за агентуру [...] Нам соромно, що у нас два роки сидить Шухевич і ми не можемо з ним справитись". Деякі "вказівки" М. Хрущова, тоді голови Радніркуму УРСР, намагався згладити навіть присутній на нараді перший секретар ЦК КП(б)У Лазар Каганович⁹⁹.

Наскільки радянські методи боротьби проти ОУН і УПА були злочинними, свідчать статистичні матеріали, що їх подавали самі радянські органи. За донесенням В. Бегмі і начальника управління НКВС Рівненської області Трубнікова до ЦК КП(б) України, від лютого 1944 р. до лютого 1945 р. в області було проведено 2109 "чекістсько-військових операцій, в результаті яких було вбито 15306 членів бандформувань ОУН і УПА", заарештовано 18066 "бандитів" та 1246 "пособників бандитів, затримано 13136 дезертирів Червоної Армії, які ухиляються від мобілізації", з'явилося з повиною 6913 "бандитів"¹⁰⁰. Отже, лише в Рівненській області було вбито чи нейтралізовано 54667 "бандитів" і тих, хто ухилявся від мобілізації. Зрозуміло, що серед цих "бандитів" були тисячі людей, яких вбили чи заарештували просто за підозрою. Неймовірно великими були числа вбитих, арештованих та "бандитів", які з'явилися з повиною, в масштабі всіх західних областей. У "цілком таємній" інформації М. Хрущова в ЦК ВКП(б), "товаришу Сталіну Й. В." зазначено, що станом на 1 червня 1945 р. вбито бандитів – 90275, взято в полон – 93610, з'явилося з повиною – 40395 осіб¹⁰¹.

Вагомим засобом боротьби радянської влади стало виселення з місць постійного проживання тих селян та інших груп населення, які могли розглядатись як соціальна опора бандерівського руху. Згідно з доповідною запискою Волинського обкому партії секретареві ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1947 р., план виселення з області становив 2700 сімей. Станом до 21 жовтня 1947 р. було виселено 2716 сімей, з них сімей засуджених бандитів – 1841, вбитих – 544, банд-нелегалів – 331. Число виселених становило 8938 осіб, з них чоловіків – 1927, жінок – 4221, дітей – 2790¹⁰². За даними аналогічної доповідної записки Рівненського обкуму, на той же час було виселено 3829 сімей, тобто 11563 особи (у томі числі 2103 сім'ї засуджених "бандитів", 1215 – вбитих, 511 – нелегалів). У цій доповідній записці цікавими є числа виселених за соціальним становищем: куркулів – 614 осіб, середняків – 2861 сім'я (8385 осіб), бідняків – 717 сімей, службовців – 34 сім'ї (86 осіб)¹⁰³. Знаючи реальну ситуацію на Волині у 1944–1947 рр., можна

⁹⁷ Там само. С. 216.

⁹⁸ Там само. С. 217.

⁹⁹ Там само. С. 301–303.

¹⁰⁰ Там само. С. 25.

¹⁰¹ Там само. С. 232.

¹⁰² Там само. С. 321.

¹⁰³ Там само. С. 323.

стверджувати, що кількість вбитих та репресованих подавалася у подібних доповідних записках в цілому правильно. Проте цілком очевидно, що репресії охоплювали в переважній більшості не так нелегалів і вояків УПА, як мирних людей.

Отже, із закінченням Другої світової війни в 1945 р. для волинян вона зовсім не закінчилася, її розкручений маховик забирає життя багатьох тисяч людей ще протягом кількох післявоєнних років.

Зрозуміло, фактологічних матеріалів про нищення людей на Волині в часи воєнного лихоліття вичерпати неможливо. Але спробуємо зробити деякі узагальнення.

У 1939 р., за польською статистикою, на території Волинського воєводства числилося 2085,6 тис. населення¹⁰⁴. У радянській Волинській області перед нападом Німеччини проживало 1031 тис. осіб, у тому числі в містах – 151 тис., у сільській місцевості – 880 тис.¹⁰⁵ У Рівненській області, станом на 1 січня 1941 р., було 1139808 осіб¹⁰⁶, у тому числі в містах – 149673 і в селях – 990135 осіб. За радянською поточною статистикою, у Волинській області за період німецької окупації було вбито 165339 місцевих жителів¹⁰⁷, або ж 16 %, у Рівненській – 175133 осіб¹⁰⁸, або ж 15,4 % довоєнної чисельності населення.

Проте ці офіційні підрахунки є дуже сумнівними. Як відомо, в 1939 р. у Волинському воєводстві на євреїв припадало 9,9 %, які в масі своїй були вбиті або ж депортовані до концтаборів за межі Волинської області. Це, зрештою, стверджував і радянський облік населення станом на 1 вересня 1944 р., за яким у Волинській області числилося всього 600 євреїв¹⁰⁹. Римо-католиків, які на Волині практично всі були поляками, у 1939 р. числилося 327,9 тис. осіб (15,7 % всього населення області). Але частина поляків була виселена у 1940 р. згідно з Постановою РНК СРСР № 2122-617 та затвердженім тоді ж до неї "Положенням про спецпоселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР"¹¹⁰. Депортаційна акція була виконана з 10 до 13 лютого 1940 р.

РНК СРСР ухвалив постанову № 289-127cc про виселення членів сімей усіх поміщених у табори і в'язниці військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників державного апарату, учасників антирадянських організацій, біженців з окупованих німцями районів колишньої Польщі, які виявили бажання вийхати з СРСР назад на зайняту німцями територію, але не були німцями прийняті. Операцію виселення за постановою від 2 березня було проведено без будь-якого попередження 29 червня 1940 р. засобами терору аж до застосування розстрілів¹¹¹. Можна

¹⁰⁴ Rocznik Ziem Wschodnich. 1939. S. 11.

¹⁰⁵ ДАВО, ф. Р-164, оп. 1, спр. 349, арк. 1.

¹⁰⁶ Книга пам'яті України: Рівненська область... С. 10.

¹⁰⁷ ДАВО, ф. Р-164, оп. 1, спр. 349, арк. 4.

¹⁰⁸ Книга пам'яті України: Рівненська область... С. 10.

¹⁰⁹ ДАВО, ф. Р-295 (Волинське обласне статистичне управління), оп. 2, спр. 424, арк. 2.

¹¹⁰ Бугай М. Ф. Депортациі населення з України (30–50-і роки) // Український історичний журнал. Київ, 1990. № 10. С. 34.

¹¹¹ Депортациї. Західні землі України кінця 30 – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 томах. Львів, 1996. Т. 1: 1939–1945 рр. С. 110.

припускати, що під ці та інші радянські депортаційні акції 1940 та 1941 рр. підпали десятки тисяч поляків. У всякому разі, за статистикою на 1 січня 1941 р., у Рівненській області поляків налічувалося всього 70668 осіб¹¹². Це менше половини від їх кількості в 1939 р. Якщо так було на всій території колишнього воєводства, то це означало, що радянські репресії, а також методи статистичного обліку зменшили число поляків на Волині уже до 1941 р. приблизно до 155 тис. осіб.

Якусь частину поляків, зокрема тих, які в 1943 р. втікали з сіл у міста, рятуючись від бандерівських погромів, було вивезено німцями на примусові роботи до Німеччини¹¹³. Невідомою є кількість поляків, які в 1943 р. – на початку 1944 р. втікали на територію етнічної Польщі. Певна кількість поляків-підпільників і членів збройних груп АК (як і радянського партизанського руху) загинула в бойових діях.

Станом на 1 вересня 1944 р. у Волинській області було обліковано 41,8 тис. польського населення¹¹⁴. У Рівненській області, за уточненими даними станом на 15 грудня 1944 р., переселенню в Польщу підлягало 14,5 тис. сімей або близько 50 тис. осіб. Подали заяви на переселення, однак, не всі, а приблизно половина: 7323 сім'ї або 24866 осіб¹¹⁵.

Із врахуванням тієї частини колишнього Волинського воєводства, яка входила до складу Тернопільської області, можна допускати, що на території цього воєводства після вигнання німецьких окупантів залишалося жити (до часу переселення в Польщу, за радянсько-польською угодою від 9 вересня 1944 р.) близько 105 тис. поляків або приблизно третина їх довоєнної чисельності. Отже, втрати поляків за наслідками українсько-польського протиборства 1942–1944 рр., полеглих в боях та тих, що були вивезені до Німеччини чи перебралися в корінну Польшу ще в час німецької окупації, сягали десь близько 50 тис. осіб. Загальні ж втрати польського населення на Волині, понесені за наслідками радянських депортаций 1940 р. та репресій 1939–1941 рр., участі у війні з Німеччиною і Радянським Союзом, втеч до корінної Польщі в 1942–1944 рр., загибелі мирного населення в ході українсько-польського збройного протистояння 1942–1944 рр., становили близько двох третин його довоєнної чисельності, тобто понад 200 тис. осіб (10 % чисельності всього населення Волині в довоєнних її адміністративних кордонах).

Щодо втрат мирного українського населення, то так само задовільної офіційної статистики немає. Втрати всього мирного населення на території колишнього Волинського воєводства, за офіційними підрахунками, склали за 1941–1944 рр. близько 380 тис. осіб (по Волинській області – 165,3 тис., по Рівненській – 175,1 тис., по "тернопільській" частині – близько 40 тис.). Якщо від цього числа відняти близько 200 тис. євреїв, 50 тис. поляків, 10 тис. росіян, чехів та представників інших національностей, то загальні втрати вбитого цивільного українського населення за час німецької окупації склали близько 120 тис. осіб. Великими вони були, як сказано вище, за наслідками радянського придушення українського національного руху в 1944–1950 рр. Дуже високий був відсоток вбитих волинян, мобілізованих

¹¹² Книга пам'яті України: Рівненська область... С. 10.

¹¹³ Zbrodnie nationalistów ukraińskich... S. 27, 50, 55 i ін.

¹¹⁴ ДАВО, ф. Р-295, оп. 2, спр. 424, арк. 2.

¹¹⁵ ДАРО, ф. Р-204 (Виконком Рівненської обласної Ради), оп. 2, спр. 114, арк. 13.

на фронт у 1944–1945 рр. Наприклад, у згаданому вже селі Молотків було мобілізовано на фронт 87 жителів, з яких 67 загинуло¹¹⁶. Ненавчених військової справи західноукраїнських селян без розбору гнали на німецькі дзоти і "висотки", бо такими були правила військового мистецтва Жукових, Конєвих та інших "славетних" воєначальників. Загальні волинські ж втрати вбитих на фронті сягали 70 тис. осіб. Уже наводилися числа вбитих у ході радянських каральних акцій повстанців та підпільників УПА. Від 1944 р. до початку 50-х років вони склали разом з вивезеними "бандпособниками", а також з тими, хто не вернувся з примусових робіт у Німеччині, з вояками УПА, які вирвалися в західні країни, із вбитими каральною службою УПА мирними людьми 90 тис. осіб.

Отже, за час з 1941 до початку 50-х років втрати становили 280 тис. осіб. Із них вбитими близько 235 тис., або понад 15 % всього українського населення станом на 1941 рік.

Загальні ж втрати населення Західної Волині тільки вбитими за 1941–1945 рр. та кілька післявоєнних років придушення українського збройного антирадянського опору сягали близько 480 тис. осіб або ж понад 20 % чисельності населення краю, за радянським обліком, станом на початок 1941 р., або 23,5 % від кількості населення воєводства у 1939 р.

Війна середини ХХ ст., отже, виявилася анахронічним диким засобом розв'язання спорів між державами і народами. Про її наслідки і сьогодні повинні пам'ятати всі ті, хто шляхом вбивства людей планує добиватися політичних, соціальних, національних чи, тим більше, фінансово-економічних цілей.

¹¹⁶ Вінок безсмертя... С. 546–547.